

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

BOOK REVIEWS

РЕЦЕНЗИИ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ*

DOI:10.57155/QOGV8221

Զաքարիա Ծայրագոյն վարդապետ Բաղումեան, Կիրակոս Երզնկացու՝ Սուրբ Եւագր Պոնտացու երկերի լուծմունքները, խմբագիր՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, Մատենադարան, 2022

Եվագրի երկերի լուծմունքների քննական բնագրերի պատրաստման և ուսումնասիրության կարևորությունը

Քաղաքում չէ, որ հայ միջնադարյան մատենագրական ժառանգության մի զգալի մաս հրատակված չէ, առավել ևս՝ վերլուծված և մշակութային համաբնագրի մեջ ներմուծված, որտեղ բնագրերը ոչ միայն ամբողջացնում են այս կամ այն դպրոցի հոգևոր պատկերը, բացահայտում տվյալ մեկնության առաջացման պահանջը, այլև հաճախ գծագրում բոլորովին նոր քարտեզագրություն՝ այդ համաբնագրի մեջ առանձին բնագրերի նոր փոխառնչություններով, ավանդույթի անընդհատության ու փոխանցման նոր հատկագծով: Այս առումով հատկապես արժեքավոր են Զաքարիա Մ. վարդապետ Բաղումյանի աշխատանքները, որ գիտական իր կենսագրության ընթացքում վերհանում է Կիրակոս Երզնկացու երկերն իրենց քննությամբ: Սրանցից շատերը մեզ են հասել միայն մեկ կամ երկու ձեռագրով: Ուսումնասիրողը դրանք ի մի է բերել, երբեմն հաստատել հեղինակային պատկանելությունը և հրատարակել՝ ամբողջացնելով Երզնկայի դպրոցի հարուստ ավանդույթի համապատկերը: Այս դպրոցը հանձին մեկ այլ համահավաք մեկնիչի՝ Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու, հայտնի է մեկնողական «ճարտարապետական» կառույցներ ստեղծելու, հայտնի դրույթները տարատեսակ պատկերավոր, գունեղ օրինակներով համեմելու (սա բնորոշ է և «Հարիւրաւորք»-ի՝ Կոստանդին Երզնկացու լուծմունքին), եղած մեկնությունները նոր ամբողջական կա-

* Մեքոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, arussyak.tamrazyan23@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 1 դեկտեմբերի, 2023թ., հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 11 դեկտեմբերի, 2023:

ռուչքների մեջ վերակերտելու շնորհով (այս մեթոդը հատկապես արտահայտված է է նաև Կիրակոս Երզնկացու Սաղմոս ԻԸ. 3-ի [*«Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց»*] մեկնության մեջ՝ «*Ձայն»* եզրույթի բոլոր տարողությունների ընդգրկումով¹):

Ներկա հատորը տարիների այս աշխատանքի հերթական արգասիքն է. այն ամփոփում է Եվագր Պոնտացու երկու երկերի՝ «*Յաղագս Ը. խորհրդոցն»* և «*Հարիւրաւորք վեցերորդք»*՝ Կիրակոս Երզնկացու լուծմունքները: Եվագր Պոնտացուն, նաև Կիրակոս Երզնկացու աշխատանքին եղել են առանձին անդրադարձներ՝ Աշխեն Գրիգորյանի թեկնածուական ատենախոսությամբ (Եվագր Պոնտացին հայ մատենագրության մեջ, 2014, հավելվածների բաժնում առաջին անգամ ներկայացված է երկրորդ բնագրից մի հատված՝ «*Նորին պակասք հարիւրեկացն»*) և առանձին հոդվածներով², ինչպես նաև Եվագրի բնագիրը հրատարակած Հ. Բարսեղ Սարգիսյանի ծավալուն առաջաբանի՝ մեկնություններին նվիրված բաժնում և բուն բնագրի տողատակերում՝ Երզնկացու մեկնությունից³ հատուկենտ հատվածների ներկայացմամբ:

Գրախոսվող հատորը բազմաշերտ խնդիրներ է առաջադրում. նրանում ներկայացված երկու բնագիրն էլ կրկնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում մի քանի պատճառով՝ առաջին հերթին նրանց ունեցած մեծ դերակատարության համար հայ ավանդույթում: Ուսումնասիրողը շեշտում է՝ Եվագր Պոնտացու երկերը դասավանդվել են, սրանցից արվել են շատ բանաբաղումներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ «մասնավորապես Սկեռայի, Երզնկայի և Տաթևի նշանավոր համալսարաններում և կրթական կենտրոններում մեծ տեղ է յատկացուել եւագրեան երկերի ուսումնասիրութեանը և սերտմանը» (էջ 68): Այս բնագրերն այնքան են կարևորվել, որ գրվել են նրանցից որոշների «պատճառներ»-ը՝ երկի ստեղծման դրդապատճառների, նպատակի ու հանգամանքների բացատրությունները (ուսումնասիրողը տալիս է դրանք պարունակող ձեռագրերի ցանկը): Եվագր Պոնտացին հայ ավանդույթում ստացել է Անապատի միտք կոչումը: Նրանից շուրջ հազարամյակ անց ստեղծված՝ Կիրակոս Երզնկացու երկու լուծմունքները գաղափարվել են մինչև ԺԷ-ԺԸ դարերը: Ս. Եվագրի ստեղծագործությունների այս տարածվածությունը պայմանավորված է վանական հոգևոր վարժանքներում նրանց

¹ Բաղումյան Զաքարիա աթեղա, «Կիրակոս Վարդապետ Երզնկացու ԻԸ. 3 սաղմոսի մեկնությունը», *Էջմիածին*, 2012, Գ., էջ 64-91:

² Ա. Գրիգորյան, «Յաղագս ուր խորհրդոց մեղաց եւագրեայ» (Կիրակոս Երզնկացու և Մատթէոս Ջուղայեցու մեկնությամբ), *Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք*, Բ., 2007, նույնի՝ «Եվագր Պոնտացու «Հարիւրաւորք վեցերորդք» երկի աստվածաբանությունը», *Էջմիածին*, 2007, Զ.-Է., էջ 91-99:

³ Սրբայ Հօրմ եւագրի Պոնտացոյ Վարք եւ Մատենագրութիւնք, թարգմանեալք ի Յունէ և Հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու, աշխատասիրութեամբ եւ ծանօթութեամբ ի լոյս ընծայեաց Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Վեներիկ, 1907:

գործառույթով («Հայանցիկ հայեացք նետելով Ա. Եւագր Պոնտացու մատենագրական ժառանգութեան վերոգրեալ համառօտ նկարագրութեանը՝ համոզուած ենք, որ գործ ունենք վանական մի մատենագրի, խորհրդապաշտի եւ աստուածաբանի հետ, որի գործերը ծնուել են անդադար աղօթքի ու ճգնութեան միջնորոտում... նրա երկերը կարելոր են ... պարզելու եւագրեան մտածողութեան ազդեցութեան աստիճանը հայ վարդապետական մտքի անդաստանում», էջ 66), այլեւ նրանով, որ «որանք գրուել են նախքան 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովը՝ արտայայտելով Լնդ-հանրական եկեղեցու աստուածաբանական մտածողութեան նախաքաղկեդոնական վիճակը» (էջ 68): Ըստ այդմ՝ հնարավոր չէ ամբողջական պատկերացում կազմել հայ միջնադարյան վանականության, նրա կենդանի ավանդույթի մասին առանց նրա հիմնաքարերից մեկը կազմող այս երկերի լուծմունքների քննության:

Վերջապես եվագրի «Հարիւրաւորք» երկն ինքնին բացառիկ է որպէս խորհրդապաշտական, այլեւ հոգեոր-իմացաբանական համապարփակ հանրագիտարան՝ աստվածային ոլորտներից, տիեզերական հոգեոր խորհուրդներով մինչ հրեշտակային ու մարդկային բնութիւնները.

«Եւագրի այս գրութեամբ, կրնանք ըսել՝ թէ անոր գրութեանքէն ամենանշանաւորն է. վասն զի կը ներկայացնէ մեզ անոր ընդարձակ եւ խոր աշխարհայեցողութիւնքը՝ էակաբանական, աստուածաբանական, իմաստասիրական, բարոյական, կրօնական, կատարածախօսական (eschatologique), մեկնաբանական եւ բնական ծանօթութիւններով եւ առեղծուածներով ի միասին: Եւ այդ առաւելներն... մէկ կողմէն իրենց բազմապատիկ նիւթերուն եւ բարձրագոյն սկզբանց, եւ միւս կողմէն ալ հեղինակի լակոնական, նրբագոյն եւ միջին ոճին համար՝ կրնային ոչ միայն անգէտներուն, այլ եւ գիտնոց իսկ թիրիմացութեան առիթ եւ ենթակայ ըլլալ...»⁴:

Այս տեսակետից նման երկի՝ որպէս խրթին խորհուրդներով հագեցած ձեւակերպումների շտեմարանի մեկնությունն առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում, իսկ Կիրակոս Երզնկացու մեկնությունը միակն է հայ մատենագրության մեջ: Առհասարակ հայ միջավայրում նման մեկնությունները՝ որպէս համապարփակ ձեռնարկներ, երբեմն ոչ այնքան ինքնուրույն երկեր էին, որքան պետք է ներկայացնեին իրենց միջավայրի ու ժամանակի «համագիտելիքը»՝ տվյալ վանական դպրոցում հասանելի, նյութին առնչվող պատկերացումների, շրջանավոր բնագրերի ամբողջությունը: Բնագիրն այստեղ դառնում էր այլ բնագրերի համագրման ու ներդաշնակման «վայր»: Մասնավորապես՝ մարդաբանությունն առնչվող հատվածներում Կիրակոս Երզնկացին օգտագործում է նեմեսիոս եմեսացու, Գրիգոր Նյուսացու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Դավիթ Անհաղթի, Փիլոն

⁴ Նույն տեղում, էջ 144:

Ալեքսանդրացու, ԺԳ. դարից մեզ հասած մարդաբանական մի անանուն բնագրի⁵ և այլ երկերի պատկերներն ու ձևակերպումներ: Նա կիրառում է մեկնություն տարբեր շերտեր. երբեմն պարզ կերպով վերաշարադրում է Եվագրի ասույթը, երբեմն բացահայտում նրա բարդ ու անհասկանալի պատկերները (հմմտ. օրինակ՝ Եւագր, էջ 163՝ տան պահապանների, սյուների, վարդի ու բեհեզի պատկերները և Երզնկացու մեկնությունը՝ որպես համապատասխանաբար աշխարհ և հրեշտակներ, տարվա եղանակներ-սյուներ, վարդ-արեգակ, բեհեզ-լուսին, էջ 297), երբեմն դրվագում է սրա մեջ այս կամ այն բառի հետ կապված միջնադարյան դպրության մեջ բնագրից բնագիր թափառող ձևակերպումներ, վերապատմում կամ քաղում համընդհանուր մեկնողական շտեմարանից համապատասխան տեղին (օրինակ՝ դրախտի չորս գետերի և մարդկային առաքինությունների փրկոյան մեկնությունը, էջ 273-274): Երբեմն էլ Եվագրի տված սուրբգրային խորհրդապատկերների հանգույցները «լցնում» է նոր մարդաբանական ճշգրտումներով, մանրամասնում մարդու կառույցներում նրա համարժեքների այլաբանություններով:

Բերենք Կիրակոս Երզնկացու մեկնության ամենաբնորոշ օրինակներից մեկը: Եվագրը նշում է «գաւրութիւն հասկին ի հատն է, և կատարումն նորա լընդունաւդքն ծածկեալ է, և ա՛յլ է հատն և խոտն և հասկն, և յարմատոցն ջան սկսեալ և յառաջ եկեալ ի հասկէն՝ ազատի և շտեմարանի»⁶ (հմմտ. Մարկ. Դ. 26-29. «Այսպէ՛ս է Աստծու արքայութիւնը, որպէս թէ մի մարդ հողի մէջ սերմեր ցանի... սերմերը կը բուսեն ու կ'աճեն... նախ՝ խոտը, ապա՝ հասկը եւ ապա՝ ատոք ցորենը հասկի մէջ: Սակայն երբ սերմը իր պտուղը տայ, իսկոյն մանգաղ է ուղարկում, որովհետեւ հնձի ժամանակը հասել է»): Այս Ավետարանական խորհրդապատկերը Երզնկացին միավորում է Քրիստոսի այլ՝ սերմնացանի առակի հետ (Մարկոս Դ. 3-8), որ ինքը՝ Քրիստոսը բացատրում է մարդկային սրտերի տարբեր հողերում Աստծո խոսքը սերմանելու խորհրդով (Մարկ. Դ. 14-20, [Մատթ. ԺԳ. 4-8, 19-23, Ղուկ. Ը. 5-8, 11-15]): Երզնկացին մանրամասնում է այս պատկերները մարդու հոգևոր կառույցներում և ընթացքի մեջ՝ համադրելով սրանք Դավիթ Անհաղթի նորալատոնական մարդաբանական տեսության, Գրիգոր Նազիանզացու ասույթի հետ ու դրվագելով միմյանց վրա բարձրացող քրիստոնեական երեք առաքինությունների ընթացքի մեջ: Ամենը՝ խոտը, հասկը, ցորենն ու քիստը, սերմի մեջ են աներեւոյթ կերպով և հետո են ի հայտ գալիս նրա բնությունից, որ, նետվելով մարդու բանական հողում՝ սրտում, հաստատվում, արմատանում է հավատով ու հույսով՝ արտադրելով խոտ՝ մարդու բնական (ի բնե մեզ հատուկ) առաքինությունները, հասկ՝ ձեռքբերովի առաքինությունները, սրանից են ծնունդ առնում տեսական ու գործնական [կարողություններ

⁵ «Ի չորից գոյացեալ» սկսվածով այս բնագիրը, որը պատրաստում ենք հրատարակության, առկա է Մատենադարանի և այլ հավաքածուների մի շարք ձեռագրերում (տե՛ս օրինակ ՄՄ 3710, 263ա-270բ):

⁶ Եւագր Պռնացի, էջ 149:

րը], գործնականը՝ որպես տեսականի հյուրընկալ (ասպնջական)՝ ինչպես ցորենի կճեպը ցորենի համար (էջ 247): Այլուր եվագրի խորհրդավոր խոսքերի ականարկները բացահայտելով՝ նույն պատկերի առնչությամբ՝ նշում է՝ սերմը հավատն է, ամենի հիմքն ու արմատը, խոտը՝ բնական առաքինությունները, հասկը՝ ձեռքբերովի առաքինությունները, և ցորենը ուռճացած հասկի մեջ՝ տեսական իմաստասիրությունն ու [գործնական] սերը, որ տարածվում է ու բարձրանում հատիկի հավատի զորությունից (էջ 296-297): Այսպես է պատկերի միջոցով վերապրվում մարդու աստիճանական հոգևոր հասունացումն ու վերակերպումը՝ մինչ նրա անցումն այնկողմնային իրողությունների աշխարհ:

Այս բոլոր առումներով «Հարիւրաւորք»-ի լուծմունքը մեկնողական ձեռնարկի հարուստ օրինակ է:

Վերջապես, ինչպես հայտնի է, երկերի մեկնություններն ինքնին հետաքրքիր են, քանի որ ցույց են տալիս՝ ինչպես է տվյալ գիտելիքը, բնագիրը վերաիմաստավորվում այլ միջավայրում, ինչպիսին է այդ միջավայրի կամ պատվիրատու անձի հոգեմտավոր, կրթական մակարդակն ու մեկնիչի խնդիրը, ըստ որի ընտրվում են բացատրման ձևն ու հնարքները՝ նրա համար ավելի հասկանալի, գրավիչ օրինակներով վերակերտելու համար նախնական, ժամանակի ընթացքում կամ թարգմանություն արդյունքում խրթին դարձած բնագրերը:

Այս տեսակետից հետաքրքիր են պատկերավոր օրինակները, որ մեկնիչները հավելում են տվյալ երևույթն աշակերտի երևակայության մեջ ավելի տպավորելու համար, ինչպես, օրինակ, մտքի լույսի եվագրյան երեք բաժանումների (Աստծուն, անմարմիններին ու մարմնավորներին ուղղված) համադրությունն արեգակի, լուսնի ու աստղերի, և ճրագի լույսի հետ (էջ 271): Գեղեցիկ օրինակներից է մարդ-կավե անոթի պատկերը, որ միայն համբերությամբ թրծվելով ձանձրության բազմապիսի փորձությունների հրով, ամրանում է և ունակ դառնում ամփոփելու ու կրելու Սուրբ Հոգու շնորհների ջրերը (էջ 119, 219): Հետաքրքիր են ԺԳ. դարի անանուն բնագրում այն մանկական-պատկերավոր զուգահեռ օրինակների հանդերձանքները, որ տրվել են հայ միջավայրում մեծ ազդեցություն թողած՝ Գրիգոր Նյուսացու և Նեմեսիոս Եմեսացու՝ մարդու կազմությանը նվիրված երկերի հիման վրա նոր բնագիր կամ վերաշարադրանք կազմելիս՝ մարդու և բնության համադրություններով (էջ 325, 335):

Բոլոր այս պարզեցված կամ բարդացված օրինակները կարող են վերա-

⁷ Եւագր. «Այն որ կանխեաց էաո զհասկ հատին, եղեւ առաջին այնմ՝ որ էաո զհատն, և որ էաո զերկուսն, եղեւ առաջին այնմ՝ որ էաո զերիսն. և տարածի մինչեւ ամբառնայ ի զօրութիւն հատին» (Եւագր. Պոնտագի, էջ 163), հմմտ. ««Ներկուս» զհատն և հասկն ասէ, որ յառաջ է, քան զերիսն զցորեանն, որ ի հասկին մէջն է, զի նախ սեռմն է, և ապա խոտն, և ապա հասկն, և ապա ցորեանն ատոմ ի հասկին, որպէս Տէրն հրամայէ յԱւետարանին» (Կիրակոս Երզնկացի, էջ 296):

կանգնել այս կամ այն միջավայրի և դպրութեան գույները: Հետաքրքիր են նաև այն բացատրությունները, որ մեկնիչները տվել են թարգմանության արդյունքում ձևավորված բառ-եզրույթներին և նրանց ավելի պարզ ու հասկանալի համարժեքներին՝ փորձելով զանազանել դրանք: Սրանց օրինակներ բերված են ուսումնասիրության մեջ:

Մատթեոս Զուղայեցին, եվագրի ութ խորհուրդներից բարկությանն անդրադառնալով՝ ներառում է նաև նույնիմաստ «սրտմտություն»-ը, փորձելով տարբերակել դրանք՝ ըստ բառի արտաքին տեսքի. սրտմտությունն այն է, ինչ մնում է սրտում, մինչդեռ բարկությունն արտահայտվում է նաև բերանով: Հավանաբար արտահայտված և շարտահայտված մնալու այս ձևակերպումից ելնելով՝ Զուղայեցին նաև սահմանում է՝ սրտմտությունն այն է, ինչ զգում է փոքր մեծի հանդեպ, իսկ բարկությունը՝ մեծը՝ փոքրի (տե՛ս «Կիրակոս Երզնկացու՝ Ս. Եւագր Պոնտացու «Յաղագս Ը. խորհրդոցն» աշխատությունը», ենթագլուխը, էջ 116): Նույն կերպ նա փորձում է բացատրել ս. եվագրի թարգմանության մեջ առկա «նորափառ» և համապատասխան հատվածում իր օգտագործած «անափառ» եզրույթների տարբերությունը (նույն տեղում, էջ 120):

Չորրորդ և կարևորագույն հանգամանքն այն է, որ եվագր Պոնտացու հայկական ավանդույթը հայ եկեղեցու յուրօրինակության, ինքնուրույն ճանապարհի արգասիքներից մեկն է: Կ. Պոլսի ժողովում (553 թ.), որին չի մասնակցում Հայ եկեղեցին, ս. եվագր Պոնտացու և Օրիգենեսի՝ ոչ ուղղափառ հայացքներ դավանելու համար երկերի դատապարտման արդյունքում այդ երկերը բյուզանդական ավանդույթում հաճախ ոչնչացվում են կամ թաքնվում այլ հեղինակների անունների ներքո: Սրա արդյունքում եվագրի որոշ երկեր պահպանվել են միայն հայերեն և ասորերեն թարգմանություններով: Ըստ Հ. Բարսեղ Սարգիսյանի՝ «գրեթե ամէն եկեղեցական կարգաց եւ կրեց, աւելի կամ պակաս, անոր հիւթեղ և հոգեշահ գրուածոց ազդեցութիւնը»⁸: «Հարիւրաւորք վեցերորդք»-ի՝ Կիրակոս Երզնկացու մեկնությունը բացառիկ է նրանով, որ երկի հունարեն սկզբնագիրը պահպանվել է միայն տասնհինգ տոկոսով, ինչպես նշում է ուսումնասիրողը, և այսօր հասանելի է գիտական շրջանակներին միայն ասորերեն երկու տարբերակով, և նրա խմբագրված, օրիգենեսյան շերտերից «ձերբազատված» տարբերակին առավել մոտ հայերեն թարգմանությամբ (արաբերեն օրինակները դեռևս հրատարակված, քննված չեն), այլև նրանով, որ, ինչպես նշեցինք, այս երկի Երզնկացու մեկնությունը միակ օրինակն է հայ մատենագրության մեջ: Ըստ այդմ այն կարևոր տեղ պետք է զբաղեցնի եվագրի բնագրերի ողիսականի և նրա ավանդույթի հա-

⁸ Եւագր Պոնտացի, ձեռն-ձեռն:

մաքրիստոնեական համապատկերում:

Սրանով ներկա աշխատությունը նաև ամբողջացնում է միջնադարյան եվագրյան համաքրիստոնեական ավանդույթի համապատկերը՝ որպես նրա մի յուրօրինակ ճյուղավորում, նպաստում ինքնին եվագր Պոնտացու ստեղծագործություններին հետ կապված մի շարք հարցերի ճշտմանն ու ամբողջացմանը և այս տեսակետից հատկապես հետաքրքիր իրադարձություն պետք է դառնա միջագրային եվագրագիտության ասպարեզում:

Ուսումնասիրության բովանդակություն

Ներկա հատորում եվագր Պոնտացու երկու երկի մեկնության բնագրերին նախորդում է ուսումնասիրություն, որտեղ նյութը բաժանված է և ենթաբաժանված՝ ըստ ուսումնասիրողի համար կարևոր հարցերի, կապված այս երկերի՝ հեղինակի և մեկնիչի անձերի, նրանց ստեղծման և կենցաղավարման հանգամանքների, թարգմանության, ազդեցության, մեկնությունների, նրանց համեմատության, հոգևոր միջավայրի և սրանց հատվող հարցերի շրջանակի հետ: Առաջին գլուխը նվիրված է Կիրակոս Երզնկացու՝ «կայծակնամաքուր» վարդապետների վարդապետի կյանքին և գործունեությանը՝ հիմնված ձեռագրական ավանդույթի քննության, հիշատակարաններում նրա անձի ներկայացվածության և ուսումնասիրություններում նրան անդրադարձների վրա (էջ 13-32՝ «Կիրակոս Երզնկացու կեանքը և գործունեությունը»): Ձեռագրական քննության շնորհիվ մասնավորապես իմանում ենք, որ Կիրակոս Երզնկացին հետաքրքրվել է հատկապես Փիլոն Ալեքսանդրացու, Դիոնիսիոս Արեոպագացուն վերագրվող երկերով՝ պատվիրելով գաղափարել նրանց ստեղծագործությունները: Վերջինիս ազդեցությունը հատկապես առկա է «Հարիւրաւորք»-ի մեկնության մեջ:

Երկրորդ գլխում (էջ 33-51՝ «Մատենագրական ժառանգութեան ընդհանուր բնութագիրը») հեղինակը ներկայացնում է Կիրակոս Երզնկացու անունով մեզ հասած ստեղծագործությունները, որոնցից շատերի քննական բնագրերը հրատարակել է ավելի վաղ: Հատկապես արժեքավոր են ուսումնասիրողի անդրադարձներն այն աղբյուրներին, որոնցից օգտվել է Կիրակոս Երզնկացին:

Երրորդ գլուխը նվիրված է եվագր Պոնտացուն հայկական ավանդույթի մեջ՝ նրա կյանքին և հայերեն թարգմանված երկերին (էջ 52-75՝ «Ս. Եւագր Պոնտացին հայկական աւանդութեան մէջ»), ուսումնասիրողը շեշտում է ս. եվագրի բացառիկ դերը հայ միջնադարում՝ ներկայությունը Պատարագամատուցում, Յայսմաւուրքում, հայերեն ձեռագրերում, մանրանկարչության մեջ և այլուր՝ ներառելով ձեռագրական ավանդույթի հարուստ նյութը, իրեն նախորդող ուսումնասիրողների (մասնավորապես Ա. Գրիգորյանի, Հ. Բարսեղ Սարգիսյանի) տվյալները, այլև

միջազգային եվագրագիտական ասպարեզում ներկա հարուստ գիտական ժառանգությունը՝ ի մի բերելով և քննելով դրանք: Այս բաժինը հատկապես արժեքավոր է նաև հայ գիտական շրջանակին եվագրագիտության համապարփակ պատկերը ներկայացնելու տեսակետից:

Չորրորդ գլխում ներկայացվում է եվագր Պոնտացու Ութ խորհուրդների մասին երկի՝ Կիրակոս Երզնկացու մեկնությունը (էջ 76-123). այստեղ էլ շոշափվում է խնդրին առնչվող ավելի մեծ լայնույթ՝ ութ խորհուրդների տեսությունը, նրանց ձևակերպման, համակարգման անհրաժեշտությունը չորրորդ դարում նոր թափ առնող վանական միջավայրում (ութ խորհուրդների և յոթ մահացու մեղքերի տեսությունը կենցաղավարում է զուգահեռ. առաջինն առավել վերաբերում է վանական միջավայրին, քանի որ ներկայացնում է մտածությունները դեռ գործած մեղքերից առաջ), այս համակարգի շարադրումը եվագրի՝ հայերեն թարգմանված այլ երկերում, այնուհետև այս տեսությունն առհասարակ հայ ավանդույթում: Սրանից հետո ուսումնասիրողն անդրադառնում է Կիրակոսի լուծմունքի ստեղծման հանգամանքներին և բովանդակությանը՝ գլուխ առ գլուխ: Համադրում է Կիրակոս Երզնկացու մեկնությունն այս երկի այլ՝ Մատթեոս Զուղայեցու և Գրիգորի անտիպ մեկնությունների հետ, համեմատում Վարդան Այգեկցու, Գրիգոր Տաթևացու, Կանոնագրքի համապատասխան կանոնների հետ՝ տալով ութ խորհուրդներին առնչվող պատկերացումների ամբողջությունը՝ հայ վանական միջավայրում: Հստ ուսումնասիրողի՝ Կիրակոս թաբուրապետի այս մեկնությունն «առավելաբար ինքնուրույն աշխատութիւն է, որում հեղինակը... մեկնաբանում է» ութ խորհուրդները «աստուածաբանական, բարոյախրատական, մարդաբանական և այլ տեսանկյուններից» (էջ 97): Հայերեն լուծմունքում, ըստ ուսումնասիրողի, ի տարբերություն եվագրի, առավելապես շեշտված են խորհուրդների հաղթահարման բարոյահոգեբանական և հոգևոր-ներանձնական կողմերը: Վերջին գլուխը նվիրված է «Հարկուաւորք վեցերորդք»-ի լուծմունքին (էջ 124-169)՝ դարձյալ ավելի մեծ տարածության ընգրկելով՝ ավարտելով նրա ստեղծման հանգամանքների ու բնույթի առանձնահատկությունների քննությամբ: Այս խորհրդավոր երկի բնույթի, վանական միջավայրում նրա ընկալման տեսակետից հատկապես հետաքրքիր են խորագրի համեմատ պակասող գլուխների տարբեր մեկնություններն ու բացատրությունները՝ հայ միջնադարյան ավանդույթում, համաքրիստոնեական միջնադարում և ներկա ուսումնասիրողների աշխատություններում, որ ի մի է բերել և ներկայացրել ուսումնասիրողը (ըստ խորագրի՝ «Հարկուաւորք վեցերորդք», եվագրի ստեղծագործությունը պետք է ունենա 600 գլուխ, մինչդեռ սրանք 540-ն են): Այս բացատրությունները ներկայացնում են թվային խորհրդաբանության տարբեր լուծումներ, նաև պակասող գլուխների՝ որպես տողատակե-

րի, ծածկված գիտելիքի, գրվածի ետևում «անգիր» բնագրի առկայության ակնարկի մեկնաբանություններ:

«Հարիւրաւորք վեցերորդք»-ի բովանդակությունը ուսումնասիրության հատվածում, ելնելով իր բնույթից, ներկայացված է այլ կերպ՝ ոչ հաջորդական կարգով, այլ ըստ թեմաների, որ առանձնացրել է ուսումնասիրողը՝ յուրաքանչյուրում հավաքելով եվագրի երկի մեկնության տարբեր հատվածներում ցրված Կիրակոս Երզնկացու համապատասխան ասույթները՝ փորձելով համակարգել նրա տեսական հայացքները: Դարձյալ ուսումնասիրողը համադրում է բուն եվագրի ստեղծագործությունը, հայ մատենագրության մեջ այս կամ այն հարցին այլ անդրադարձները՝ սկսած Ագաթանգեղոսից, Նղիշեից մինչև Գրիգոր Տաթևացի: Սա է հատորի բովանդակային ամբողջությունը՝ հարցերի հիմնական շրջանակով, լայն ընդգրկումով, ձեռագրական հարուստ ավանդույթի արտացոլմամբ, որի հիման վրա ստեղծվել է աշխատանքը (օգտագործված ձեռագրական սկզբնաղբյուրների պատկառելի ցանկը՝ էջ 461-463):

Ուսումնասիրողը ողջ աշխատանքի ընթացքում համադրում է եղած այլ ուսումնասիրությունների արդյունքները, երբեմն հերքում-հաստատում այս կամ այն տեսակետներն ավելի մեծ լայնույթ ընդգրկող ձեռագրական ավանդույթի տրամադրած նյութերի, համաշխարհային եվագրագիտության արդյունքների և սեփական ուսումնասիրությունների հիման վրա: Գիրքն օժտված է գրականության, անձնանունների և տեղանունների, ինչպես նաև սուրբգրային ցանկերով:

Կցանկանայինք առանձնացնել ուսումնասիրողի՝ մեզ համար հատկապես կարևոր դիտարկումներից մեկը «Խրատ վասն խոստովանութեան» երկի՝ որպես բացառիկ փաստաթղթի առնչությամբ. «Կիրակոս րաբունապետի ներկայացրած խոստովանութեան կարգը բաղկացած է մի քանի մասից՝ խոստովանութեան ձևից, աղօթքից, հաւատքի դաւանութիւնից եւ մեղքերի թուարկումից: Կիրակոս Երզնկացու նկարագրած խոստովանութեան այս կերպը տարբերում է մեզ հասած համաբնույթ միւս բնագրերի նկարագրություններից»: Այլուր ութ խորհուրդների մեկնության առնչությամբ ևս նշում է՝ մեղքերի խոստովանության մասին Կիրակոս րաբունապետի աշխատությունները և այս լուծմունքը փաստում են Հայոց եկեղեցում այսօր գործածվող մեղքերի ընդհանրական խոստովանության բանաձևի սահմանման և ամբողջացման գործում Կիրակոս րաբունապետի ունեցած մեծ դերը (էջ 92): «Խրատ»-ի՝ հայ վանական միջավայրում գործնական ձեռնարկի ունիվերսալության տեսակետից հիշարժան է նաև այն, որ, ըստ ուսումնասիրողի ձեռագրական պրպտումների, այն պահպանվել է նաև հայատառ թուրքերենով:

Նորույթներ և ճշտված հարցեր

Ամփոփենք.

1. Գրքում առաջին անգամ տրվում է Կիրակոս Երզնկացու կենսագրությունը՝ հաստատված են ծննդյան թվականը, փուլերը, հետաքրքրությունների շրջանակն ըստ ձեռագրական ավանդույթի:

2. Առաջին անգամ ներկայացված է Կիրակոս Երզնկացու ստեղծագործությունների ամբողջական ցանկը և դրանց առնչվող մատենագիտությունը:

3. Ոչ միայն այս լուծմունքներով, այլև նոր զուգահեռներով ամբողջացվում է հայ մատենագրության մեջ ս. Եվագր Պոնտացու ազդեցության ծիրը՝ Հովհան Մանգակունուց մինչև Գրիգոր Տաթևացի:

4. Մխիթար Այրիվանեցու ճառընտիրում Վարդան Արևելցու անվան հիշատակման հավելյալ փաստով հաստատվում է Վարդան Արևելցու կողմից Եվագր Պոնտացու «Հարիւրաւորք վեցերորդք»-ի թարգմանությունը, ինչպես նաև այն, որ այս հեղինակը նրա այս երկի առաջին մեջբերողն է: Բացի այդ՝ հարյուրավորքի 540 գլուխների խորհրդաբանական բացատրությունը, որ տալիս է Կիրակոս Երզնկացին, արդեն հանդիպում է Այրիվանեցու՝ Վարդան Արևելցու աշակերտի նույն ճառընտիրում, ս. Եվագրի աշխատության հնագույն ընդօրինակության մեջ, ըստ որի այն ևս կարող է լինել Վարդան Արևելցունը: Նույն կերպ այլուր նոր տվյալներով վերահաստատվում է Գրիգոր Սկևռացու՝ Եվագր Պոնտացու երկերի մեկնիչ լինելը:

5. Ներկայացվում են այս երկու ստեղծագործությունները Եվագրի երկի, այլև մեկնությունների և քաղումների համաբնագրում:

Այս աշխատանքն ամենաարժեքավոր ներդրումներից է հայ միջնադարյան վանական հարուստ ավանդույթի, առանձին դպրոցների ու սրանց առնչությունների վերականգնման համապատկերում: Մեզ մնում է միայն հաջողություն մաղթել ուսումնասիրողին Կիրակոս Երզնկացու երկերը վերականգնելու շարունակական ու հետևողական աշխատանքներում՝ հաջորդ հատորի շուտափույթ հրատարակության սպասումով, հուրախություն բոլորիս և, իհարկե, բանական տիեզերքում այն անձի, ում հեղինակը ձոնել է իր այս հատորը: